

Bognár Bulcsu

Társadalomrajz és politikai program

Erdei Ferenc korai írásairól

Az Erdei életmű elemzőinek sajátos viszonya van a korai írásokhoz. Az értelmezések nagyobb részében rendszerint kevés figyelmet fordítanak ezekre a művekre (Kulcsár 1981: 12-20; Kulcsár 1988). Az Erdei egyetemi évei alatt és az azt követően keletkezett kismonográfiákat többnyire szociográfiai témájú szárnybontogatásnak tekintik (Bibó 1940: 503-516). Ha mégis figyelmet kapnak ezek a művek, akkor is csak a makói társadalmat és parasztságot leíró munkáknak tartják őket, amelyeknek a folytatása a '30-as évek nagy elemzéseiben található meg (Huszár 1979: 246-551). Nagyon kevésbé figyeltek fel a korai művek jelentőségére az egész életmű rekonstrukciója szempontjából. Annak ellenére sem, hogy Erdei „kettős társadalma” (a rendies hagyományokra és a modern polgári elemekre épülő két társadalmi hierarchia) sokak számára, legyen szó történészekről, vagy szociológusokról, ma is az egyik, ha nem a legelfogadottabb társadalomértelmezési keret a magyar polgári átalakulásról. Különösen a szociológusok számára élő Erdei elmélete a sajátos magyar társadalomfejlődésről. Az Erdeivel foglalkozó szociológusi elemzések azonban szinte kizárólagosan *A magyar társadalom* című írásával és a hagyatékából előkerült, a magyar társadalom kettős, pontosabban hármas szerkezetiségét megfogalmazó tanulmányával, *A magyar társadalom a két háború között* című műve foglalkoznak. A korai Erdei írások vizsgálata rá kíván mutatni, hogy Erdei társadalomfelfogása nem jellemezhető egyszerűen az 1940-es évekbeli társadalomszerkezet-képpel. Erdei társadalomfelfogása hosszabb formálódás után jut el a „kettős társadalom” megfogalmazásához, sokszor saját, 1930-as évekbeli megállapításait negligálva. Ennek a változástörténetnek a gyökerei pedig az eddig kevésbé tárgyalt korai tanulmányokban lelhetők fel.

Erdei korai társadalomelméletének módosulásait alaposabban csak Némedi Dénes vizsgálta (Némedi 1985: 158-178; Némedi 1978/a: 415-434). A parasztpolgárosodással foglalkozó úttörő elemzéseiben kimutatta, hogy ezek a korai tanulmányok nem csupán a makói helyi társadalom szociográfiáját jelentik, hanem a rendies paraszti státusz felbomlásának és a parasztság polgári társadalomba való betagolódásának az elméletét is. Némedi írása alaposan elemezte Erdei „parasztmetamorphosisról” szóló felfogásának formálódását, valamint a korai Erdei írások társadalomképének elemzésére is nagy figyelmet fordított. Mivel azonban Némedi a népi szociográfia történetének rekonstruálására törekedett, Erdei e korszakának elemzésekor is a népi szociográfusokhoz való viszonyának felgöngyölítését tekintette legfontosabb feladatának. Alapvető munkái így nem is vállalkozhattak Erdei társadalomelméletének, a magyar polgári átalakulásról szóló társadalomrajzának és Erdei társadalomszerkezetre vonatkozó életművének a feltárására; azokra a feladatokra, amelyek mostani vizsgálódásunk középpontjában állnak. E problémakörnek csak egy szeletével foglalkozik ez a tanul-

mány:¹ Erdeinek 1935-36 előtt keletkezett műveit tárgyaljuk, az ún. nagy szociográfia-ák előtti korszakot. Az elemzés a korai írásokban kibontakozó társadalomkép változásaira összpontosít; az Erdeit kétségkívül befolyásoló szellemi irányzatok bemutatására ebben a tanulmányban még nem vállalkozunk.

Az Erdei életmű elemzésének – vizsgált korszaktól független – specifikumát az adja, hogy nem választhatók szét Erdei társadalomelméleti, társadalomtörténeti és politikai megállapításai. Erdei szociográfusi elemzései egyben lenyomatai társadalomelméleti felfogásának, a tényleírások mellett megjelenő értékítéletekben pedig a társadalompolitikus felfogására következtethetünk. Erdei társadalomelméletének másik különlegessége, hogy elemzése a magyar polgári társadalom szerkezetéről, egy összefoglaló tanulmánytól eltekintve, a magyar parasztságról írott munkáin keresztül értelmezhető, vagyis a nemzeti és kulturális értékek őrzőjének tekintett parasztság problematikájából bontakozik ki Erdei társadalomkonceptiója.

Rátérve elemzésünk tárgyára: a társadalomelméleti, társadalomtörténeti elemzés és politikai akarat együttes jelenléte a legelső Erdei tanulmányoknak is sajátja, noha itt még elsősorban a tényleírás dominál. Az elmélyült empirikus kutatások azzal magyarázhatóak, hogy Erdei az eredendően politikai szándékainak megvalósítását csak úgy találta kivitelezhetőnek, ha ez szaktudományos érvelésre támaszkodik. A politikai cselekvés akarata azonban már ekkor meghatározó Erdei gondolkodásában, amelyet egy 1931-32-es keltezésű kéziratot feljegyzéstöredékben így fogalmaz meg: „Változatlanul bele akarok szólni a világ lerombolásába és újjáépítésébe és ehhez a szociológiát és közgazdaságtant tanulom” (Erdei 1984: 323). Az első tanulmányok társadalomszerkezeti vizsgálódásainak középpontjában természetesen ekkor is a parasztság áll. A korai írások kivétel nélkül Erdei szűkebb hazájának, Makó környékének parasztságával foglalkoznak.

Az első Erdei művek sorát az 1931-ben publikált *Királyhegyes* kismonográfia (Erdei 1931: 25-35.) nyitja, amely a szerző által jól ismert Makó melletti kistelepülés társadalmi viszonyait mutatja be.² Noha a 20 éves szegedi joghallgató munkája még nem rendelkezik kiforrott társadalomtudományos fogalmi gondolkodással³, mégis meglepően összetett társadalomszerkezeti elemzés jellemzi ezt a korai tanulmányt is. Mikképp a későbbi Erdei kismonográfiákban is tapasztalni fogjuk, Erdei a legkisebb falusi közösségről értekezve is mindig a társadalom, pontosabban a paraszti társadalom egészét szemléli, és ennek a paraszti világnak a társadalom egyéb nagycsoportjaihoz fűződő viszonyát mutatja be. Jelen esetben – de ez többnyire a későbbi, jelentős írásokban is így lesz – a parasztság társadalmi átalakulását és a polgárosodó társadalomba való betagozódását vizsgálja.

1 Ez a tanulmány egy készülő Erdei monográfiához kapcsolódik.

2 „A legelső tanulmány tárgya azért lett Királyhegyes, mert ettől a kisközségtől alig két kilométernyire feküdt a Szabó nagyapáék tanyája, ahol az Erdei család – az apai nagyszülők halála után – 1928-tól 1933-ig bérlőként gazdálkodott.” (Erdei Sándor 1974: 583.)

3 Az ekkor jog- és államtudományi kurzusokat hallgató Erdei tanulmánya a következő kommentárral jelent meg a Századunkban: „E tanulmány írója kezdő; gondolkozásának társadalomtudományi alapjai, szociográfiai tapasztalatai többirányú kiegészítésre és elmélyítésre várnak. Mégis szívesen közöljük feljegyzéseit, mert egészséges ítélőképességre vallanak, és így sok vonatkozásban jól jellemzik állapotainkat.” (Századunk 1931: 25.)

A helyi társadalom szerkezetét több dimenzióon keresztül elemzi. Társadalomrajza nem korlátozódik a birtoknagyság által kijelölt társadalmi csoportokra (ahogy a korabeli leírások tették), hanem egy ezt átmetsző szerveződési elvet, a „polgáriasodáshoz való viszony” alapján kirajzolódó hierarchiát is megállapít. Erdei társadalomszerkezeti elemzésének összetettségét továbbá az adja, hogy a birtoknagyság és a polgáriasodási szándék mellett egy harmadik strukturáló elvet, az életkort is csoportképző erőnek tekinti, amivel a generációk eltérő társadalmi tapasztalatának szempontját is megjeleníti a társadalmi stratifikációban. A királyhegyesi társadalomszerkezet tehát egy három dimenziós viszonyrendszer alapján rajzolódik ki, melynek egyes ágait a birtoknagyság, a korstruktúra és a polgáriasodáshoz fűződő viszony jelenti. A három dimenziós szerkezet egyes dimenziói különböző viszonyban állnak egymással. A legnagyobb magyarázó erővel kétségtelenül a birtoknagyság dimenziója bír, azonban a „korstruktúra” és a „polgáriasodáshoz fűződő viszony” jelentősége sem elhanyagolható. Az utóbbi két dimenzió elkülönítésével Erdei jelezni kívánja, hogy nem egyszerűen generációs különbségek vannak a polgárosodás kérdésében. Erdei, részleteiben nem kifejtett, társadalomszerkezeti elemzésének eredetisége nem csupán a helyi társadalom csoportjainak cizellált ábrázolásában van. Ez a társadalomszerkezeti modell a három dimenzió folyamatosan módosuló súlya miatt dinamikus és így kiválóan alkalmas a mű írásakor felgyorsuló társadalmi változások megragadására.

Az eredeti társadalomszerkezeti elemzés mellett fontos, a későbbi Erdei írások szempontjából is lényeges megállapításokat tesz a paraszti polgárosodás lehetséges útjairól; polemizálva a '30-as évek elejének parasztromantikus felfogásával, amelyben a parasztság a társadalom megújulásának letéteményeseként, az organikus társadalomfejlődés alapjaként jelenik meg. A „gyökértelen kultúra” mótelyétől nem érintett, az autentikus léttel még rendelkező parasztság lehet a magyarság felemelkedésének az alapja.⁴ Erdei kismonográfiája ebben a közéleti, politikai közegben és részint ezek a parasztromantikát megfogalmazó értekezések hatására íródik. A tanulmány egyik leglényegesebb eredménye, hogy Erdei éppen erről a parasztságról mondja ki, hogy válságban van, és az eredeti parasztvilágról derül ki, hogy többnyire már felszámolódott, és legfeljebb csak külsőségekben őrzi azt a paraszti állapotot, amelyet sokan a jövő zálogának tekintenek.⁵ Erdei szerint a változás legfőbb oka, hogy a városi kultúra folyamatosan kiszorítja a „falusi műveltséget”. Amíg azonban ez a megállapítás a népi szociográfusok és a konzervatívok részéről a polgári kultúra és az azt megjelenítő társadalmi csoportok elleni

4 A tanulmány előzménye Fábrián Dániel és József Attila *Ki a faluba!* című 1930-as röpirata és az ekkor egyre népszerűbb Szabó Dezső-i parasztromantika, amelyet a népi szociográfusok nagy része is osztani fog. Ennek a parasztromantikának és a hozzá kapcsolódó ideológiának a lényegét Fábrián a következőképpen fogalmazta meg: „Saját lényünkől fakadt eredeti kultúra, társadalom, mint a magyar géniusz új kiteljesedése jövőbeni álmunk. Azért hajlunk le mélyen a magyar humusz lelkébe, hogy a népi lélek változatos eredetiségében találjuk meg fajtánk igazi lényegét, és öntudatosítsuk önmagunkban és kortársainkban egy teljesen a faji lélektől elfordult gyökértelen kultúrával szemben.” (Fábrián Dániel 1929) Fábriának jelszava szerint: „Tanuljatok népet a néptől!”

5 Erdei Sándor visszaemlékezése szerint Erdei a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumához csatlakozása idején, 1930 körül végérvényesen leszámol a Szabó Dezső-féle parasztmítossszal. „Ő már középiskolás korában átesett a Szabó Dezső iránti rajongáson, de aztán károsnak tartott minden önámítást, így az illúziókból épített rendszert is, amely Böjthe János alakjában megformálódik.”

állásfoglalásra sarkal, addig Erdei a paraszti állapot megszűnését természetes folyamatnak, a történeti átalakulás magától értetődő részének tekinti. Már ebben a legelső írásában rámutat arra, hogy a paraszti társadalmi állapot nem valami öröktől fogva létező társadalmi helyzetet jelent, hanem a társadalomfejlődés bizonyos pontján bekövetkező alakulatot.⁶ A *Királyhegyes* tanulmányban Erdei szerint a parasztságot ebben a stádiumban „természetes, szinte állati életet élő, [...] másokért való folytonos és embertelen munka” jellemezte. (A még kétségtelenül élményszerű megfogalmazásban Erdei itt, a később már pontosabban körülírt, magyar rendies társadalomszerkezetre utal, ahol a parasztság alávetett, elszigetelt helyzetben van.) A nem paraszttal való érintkezés szorosabbá válása – történjék az a világháborús katonáskodás vagy a népművelők tevékenységének eredményeképpen – kispolgári mintákat terjeszt el. A polgári társadalom gazdaságának, értékrendjének megjelenése pedig folyamatosan megbontja a parasztság zárt világát és társadalmi állapotát. „Élet és életforma” harmóniája ezzel megszűnik és új típusú, mindenekelőtt differenciált mintakövetés alakul ki, amely alapvetően túlmutat a paraszti állapoton.

Amikor Erdei, Királyhegyes kapcsán, a „parasztmetamorphosis” folyamatát elemzi, és a népműveltséget a másokért való kezdetleges élet formájaként értelmezi, ezzel határozottan a parasztromantikával szemben foglal állást: a polgárosuló környezetben nem lehet fenntartani a korábbi műveltséget. Aki mégis ezt szeretné, az parasztromanticizmusával egy túlhaladott társadalmi állapot kultúráját védelmezi és ezzel együtt a parasztság társadalom alatti, alávetett helyzetét. Erdei szakítása a korabeli középosztály parasztsággal nem minden érzelmi involváltság nélkül történik, de álláspontja mégiscsak az – és ebben végig konzekvens marad a későbbi nem csekély politikai és elméleti változások ellenére is –, hogy a paraszti társadalmi állapot felbomlása szükségszerű és üdvözölendő folyamat. „Sajnálhatjuk ennek az értékes műveltségnek a pusztulását, de [...] ma minden falu átmenet az önmagában élő, kezdetleges, de igazán faji műveltségből a polgáriasodott, sőt világpolgáriasodott farmer műveltségbe” (Erdi 1931: 25).

A paraszti válság okait csoportosítva Erdei belső és külső okokat különböztet meg. Belső okoknak tekinti a parasztság differenciálódását, a parasztársadalom vagyonsodásból adódó rétegződését. A külső okokhoz sorolja a már említett kívülről jövő hatásokat, a polgári világ behatolását a paraszti társadalomba, a polgári mintáknak a követését. A belső és külső okok viszonyáról azt állítja, hogy a belső átalakulás tette lehetővé a külső okok érvényesülését, vagyis a parasztság belső átalakulásának, a parasztság polgári társadalomszerkezetének kialakulása az eredendő ok, a külvilág (a nem-paraszti társadalmi csoportok) hatása ezt a folyamatot csak erősíti. A konkrét elemzésben viszont azt állítja, hogy Királyhegyesen egyáltalán nincsenek jelen a parasztság átalakulásának belső okai és a települést még mindig a rendies paraszti társadalomszerkezet jellemzi. A változás azonban – ugyan vontatottan, „kezdeti állomásában” –, mégis lejátszódott, hiszen itt is elhagyták a paraszttok a régi műveltséget, és kitapintható az új minták keresése. Itt tehát az az álláspont fogalmazódik meg, hogy a felső társadalom átalakulása mozdítja ki a parasztságot korábbi társadalmi állapotából.

⁶ A parasztság társadalmi helyzetének változásait – a már itt is megfogalmazott gondolatok alapján – majd a *Parasztok* (Erdi 1938) című művében fejti ki.

A külső vagy belső okok meghatározó szerepe közötti vívódás, és az ebből adódó dilemma eldöntése azonban rendkívül lényeges Erdei társadalomfelfogásának alakulása szempontjából. Ha az utóbb jelzett (a külső okok domináns szerepére vonatkozó) álláspontra helyezkedik, akkor ezen a ponton nagyon közel kerül a '40-es évek első felének „hármastársadalmához”, ahol a parasztság társadalom alatti helyzete csak kis mértékben módosul a külső hatások eredményeképpen. Egy felülről jövő társadalmi változás ebben az esetben a korábbi (rendi) társadalmi képletben élő rétegekre rákényszeríti az alkalmazkodást, de a felső és alsó társadalmi nagycsoportok különállása, kettős, illetve a magyar specifikumnak megfelelően hármastársadalmi még hosszan megőrződik (Erdei 1976: 23-53; 36-58). Ráadásul ebben a társadalomszerkezetben az ugyan jóval nagyobb tömeget jelentő, mégis csupán asszimilációra utalt réteg, a parasztság nem válhat társadalmat formáló erővé. Ha azonban az előbbi, a parasztság belső átalakulásából eredeztetett „polgárisodás” játszódik le, akkor sokkal inkább van esély arra, hogy a parasztság meghatározó szerepet tölthessen be a polgári társadalomban. Úgy tűnik, hogy e választásnak súlyával a fiatal Erdei is tisztában van, de ebben a tanulmányában még nem foglal határozottan állást a kétféle út között. Erdei itt csak leírja a kívülről indukálódott bomlási folyamat következményeit: Királyhegyesen, ahol az átalakulásnak nincsen belső oka, nem lelhető fel a parasztság aktív szerepvállalása sem, és így nincs is esély a társadalmi mobilitásra.

A parasztság felemelkedése központi kérdés Erdeinél. Lényegében ez az oka annak, hogy Erdei sohasem képes (vagy soha sem akar) ideológiától mentes társadalomrajzot adni. A politikusi ambíció, az egykor rendies szerkezetű parasztság társadalmi emelkedésének elérése érdekében, része Erdei szociológusi, szociográfusi munkásságának. A *Királyhegyes* című írásában még meglehetősen óvatosan fogalmaz politikai víziójával kapcsolatban: „a parasztság régi műveltségét elhagyja, és a helyébe városi kispolgári kultúrát vesz fel. Megvan tehát az új élet keresése, amit most csak azért elégít ki kispolgári minták utánzása, mert nincs más. Akik azt hiszik, hogy a parasztból lehet és kell újjáépíteni földünket, azoknak út ez” (Erdei 1931: 31). A királyhegyesi tanulmányt ezért úgy értelmezik, mintha ebben a megfogalmazásban a felemelkedés kispolgári útja sejtene fel. Tehát a parasztság társadalmi mobilitását a polgári társadalomba – és tegyük hozzá: a magyarországi, különleges jegyekkel bíró polgári társadalomba – integrálódás útján képelné el Erdei. Némedi is erre a megállapításra jut és még inkább hangsúlyozza Erdei távolállását a korabeli középosztályi paraszti képhez és a szociográfusokhoz képest. Némedi szerint Erdei nem abból a szempontból értékelte a parasztság átalakulását, hogy az hogyan lehet alapja egy mások által (leginkább a nemzeti középosztály vezetésével) végigvitt társadalmi reformfolyamatnak, hanem azt vizsgálta, hogy a parasztság megszüntetve társadalomalatti helyzetét, hogyan lehet egyenrangú része a nemzeti társadalomnak (Némedi 1985: 159).

Az idézet nem csupán a parasztság kispolgári útjáról szól, hiszen a kispolgári minta követése csak a látszólagos alternatíva-nélküliség, a jelenbeli értékválság eredménye. Emellett Erdei azt is hamar belátja, hogy nem elfogadható az a megközelítés, mely szerint a parasztság a polgári társadalom kispolgári csoportjába kerülése, számára egyenrangú helyzetet hozna létre. A betagolódással ugyanis nem módosulna alapvető-

en a parasztság társadalmi helyzete: változatlanul a társadalomszerkezet alsó csoportját jelentené, sőt társadalmi aktivitása ily módon a polgári minták követésére korlátozódna; vagyis „egyenrangúságát” az alkalmazkodás jelentené. A tanulmány más részén ezért határozottabban megfogalmazódik a paraszti tömegben alapuló társadalmi átalakulás lehetősége is. Ezek közül a szöveg zárómondata a legbeszédesebb. Erdei itt egyrészt újra kinyilvánítja, hogy az „egész gazdasági életet érintő”, nagy változások küszöbén vagyunk, másrészt hogy a parasztságnak ebbe az átalakulási folyamatba „számbeli súlyához képest” kell beleszólnia. A parasztság ilyen értékelése pedig már nem tekinthető csupán a polgári társadalomba való beilleszkedés és a kispolgári értékek elsajátítása leírásának. Hogy mégis inkább ezt az értelmezést fogadták el, az Erdei királyhegyesi értékelésével függ össze. Erdei úgy látja, hogy az itteni parasztság nem képes ilyen átalakító szerepre. Ez azonban a királyhegyesi paraszti társadalomról eddig megfogalmazottakból következik: itt az átalakulás csak kezdeti stádiumban van, és mivel nem a belső erők hozták létre a társadalmi változást, így a társadalmi formáló erő és a felemelkedés lehetősége sem adott a királyhegyesi parasztság számára. Számukra nyilvánvalóan csak a kispolgári út áll fenn és a polgári társadalom alsó-, középrétegeibe való integrálódás. A korábbi Erdei dilemmára visszautalva (ahol az átalakulás belső és külső okainak lehetőségeiről volt szó), a királyhegyesi paraszti átalakulásról szóló értelmezésében bennerejlik a parasztság társadalmat formáló erejének a kifejezése is: azokon a területeken, ahol a parasztság kinövése az alávetett, társadalom-alatti helyzetből saját társadalmi aktivitásának eredményeképpen játszódik le, ott a parasztság képes lehet a társadalmat alapvetően átalakító szerepre.⁷ Itt természetesen csak azok a területek jönnek szóba, ahol a parasztság társadalmi átalakulása elsődlegesen nem külső tényezők, a felső, polgári társadalom hatására történik (tehát nem egyszerű mintakövetésről van szó), hanem belső erejéből, egy organikus társadalom-fejlődés eredményeként.

Ha elfogadjuk ezt az értelmezést, akkor Erdei álláspontja már nem lesz annyira távol a korabeli parasztértelmezésektől, noha a különbségek így is kétségtelenül jelentősek. Az azonosság abban van, hogy Erdei is különös minőséget tulajdonít a parasztságnak, és képesnek érzi a társadalmi reform és egy sajátos, harmadik utas társadalom-fejlődés megvalósítására. A különbség pedig elsősorban ott fogalmazódik meg, hogy a konzervatív gondolkodók, történészek és a szociográfusok nagy része ezt a különleges paraszti minőséget, Erdeivel szemben, nem a polgárosodó parasztságban vélték felfedezni, hanem a rendies társadalomszerkezet parasztságában⁸, Erdei későbbi megfogalmazása szerint: az „örök parasztban” (Erdei 1938). Erdei gyerek- és ifjúkori tapasztalatai, a paraszti világ ismerete azonban nyilvánvalóvá teszi számára, hogy az alávetett helyzetű parasztság, akit „természetes, szinte állati élet, [...] másokért való folytonos és embertelen munka” (Erdei 1931: 25). jellemez, nem lehet alapja egy modern társadalmi reformfolyamatnak. Ezt a véleményt csak azok képviselhetik, akik a saját nemzeti, középosztályi, hatalmi ambícióiknak nemzeti, faji, társadalmi bázist keresnek a

⁷ Ezt a felfogást fogja képviselni a '30-as évek több művében is, *A makói parasztság társadalomrajzában* (Erdei 1934) és a *Futóhomokban* (Erdei 1937).

⁸ Ebből a felfogásból következik majd, hogy a parasztságot (középosztályi) vezetésre szoruló társadalmi csoportnak tekintik, amely újabb különbséget jelent az álláspont képviselői és Erdei között.

gyökértelennek tekintett polgári társadalommal szemben. Erdei e kérdésben élesen szembenáll a parasztromantikával, hiszen ő a polgárosodó, alávetett helyzetéből kilépő parasztságon felépülő társadalomszerkezet programját képviseli. Személyes tapasztalatai ugyanakkor nyilvánvalóvá teszik, hogy a parasztság egésze képtelen ennek a szerepnek a betöltésére. A parasztság zöme a külső polgári fejlődés által meghatározott, és – mint ezt Királyhegyes elemzése is bebizonyította Erdei számára – nem képes aktív, társadalmat alakító szerepre. Erdei, akinek a parasztság társadalmi felemelése a politikai programja, nem helyezkedhet a korabeli baloldal álláspontjára, miszerint a társadalmi reform alapját más társadalmi csoportban, nevezetesen a munkásságban kell keresni. Erdei úgy gondolja, hogy a társadalmat alakító parasztság olyan paraszti elemekre támaszkodhat, amelyek a polgári átalakulás útján elől járnak és ebbe a folyamatba organikus módon, belső társadalmi fejlődés eredményeképpen kerültek. Ezt a közeget véli megtalálni a makói parasztságban. (Ezen a ponton csak jelezzük az ebből a „szűkítésből” adódó problémát: mennyire megalapozott elméleti megoldás, hogy egy új berendezkedés alapcsoportjának tekintett társadalmi réteget, a parasztságot egy azon belül meghatározott csoport, a makói parasztság jellemez.)

Mielőtt azonban megírná a makói parasztság társadalomrajzát, egy újabb, az elmélet formálódása szempontjából lényeges vállalkozásba kezd: alapos gazdaságelméleti, közgazdasági tanulmányokat folytat, hogy a tanyarendszer közgazdasági és társadalmi szerepét bemutathassa. Ezek az 1932-34 közötti időszak legfontosabb munkái. Ha azt állítottuk, hogy Erdei társadalomelmélete a parasztság témájából bontakozik ki, akkor a parasztság társadalomrajzának szempontjából a tanya és a tanya mezővárosnak van kiemelt fontossága. A tanya kérdéséhez kapcsolódnak ugyanis Erdei társadomelemzésének leglényegesebb felvetései. A tanya elemzése jelenti a paraszti világ jellegzetességeinek megragadását. A tanyához kapcsolódik az alföldi mezővárosi fejlődés és az ebből kibontakozható új társadalmi átalakulás lehetősége is. A tanyán keresztül fogalmazza meg a polgári individualizmuson túlmutató, új típusú paraszti kollektívizmus lehetőségét, és a tanyában látja az átmeneti társadalmi helyzetből adódó dezintegráltság feloldásának útját is.

Ezek a kérdések kapcsolják össze Erdei korai, tanyaival foglalkozó írásait a *Királyhegyesben* elemzett parasztpolgárosodás problematikájával. Nem véletlen tehát, hogy a parasztság társadalmi felemelését zászlójjára tűző fiatal Erdei az 1930-as évek első felében többször is újragondolja a tanya történeti, gazdasági, szociológiai kérdéseit. Nem sokkal a *Királyhegyes* tanulmány után elkészíti a tervezett makói nagymonográfia első részelemzését *A makói tanyarendszer* (Erdi 1932: 81-91; 140-148; 193-198.) címmel. Majd ezt követi az 1934-es *A makói parasztság társadalomrajza*, és az ezzel szinte egy időben keletkező, 1935-ben publikált *Magyar gazdaságtudomány* (Erdi 1935/36: 137-148; 143-154; 251-263.) című értekezés, melynek okfejtéseiben az alföldi tanya központi helyet foglal el.

A három írást, a témán túl, a gazdasági érvelés dominanciája köti össze. Mindhárom tanulmányban Erdei egy szélesen értelmezett közgazdasági érveléssel igyekszik operálni. *A makói tanyarendszerben* a tanya vizsgálatát – szemben az eddigi megközelítésekkel – kizárólag gazdaságelméleti alapon tartja lehetségesnek, tekintettel arra, hogy a tanya elsősorban gazdasági jelenség. Erdei számára ez a gazdaságelméleti elemzés lehet annak

a záloga is, hogy nem mosódik össze a tudományos leírás és az ideológiai érvelés, a tanyapolitikai elképzelések. Erdei öndefiníciója szerint az ő elemzését épp a tudományos szakszerűsége törekvés különbözteti meg a korábbi értelmezésektől.

A szakszerűséget a történeti analízisében is érvényesíteni próbálja Erdei. A tanyák több évszázados történeti átalakulását nyomon követve a gazdaságelmélet mellett a történetiség elvével is bővíti a leírását. A legkorábbi előzményeket a pásztorszállásokban találja meg.⁹ A jelenbeli tanyák előképét ugyanakkor a növénytermesztés elterjedésével és az egyre intenzívebb földműveléssel kialakuló településekben látja. A tanya-rendszer létrejöttében a török időszak is szerepet játszik, amikor védelmi szempontok miatt a kisebb falvak összeköltözéséből nagyobb települések keletkeznek. A termelés intenzívebbé válásával olyan távolabbi földterületek megművelésére is sor kerül, melyek racionális hasznosítása csak a várostól sokszor 15-20 km távolságban lévő szálláshelyekről lehetséges. A tanya keletkezésének oka tehát termelési kényszerűség, amely differenciált üzemszervezést hoz létre.

E termelési kényszerűség eredményeként jön létre a magasabb fejlettség alapjául szolgáló tanya-rendszer. Erdei szerint a tanyák további változásait külső tényezők alakítják: „a családi szervezet és vagyoni állapot: az örökösödés milyensége és változásai határozzák meg a tanyák további keletkezését” (Erdei 1932: 91). A tanya-rendszer létrejötte idején (a 18. század második felétől a 19. század első feléig) a nagycsalád és a fiúleszármazottak közötti öröklés határozta meg a tanyai termelést. A fiúk házasságuk után nem szabadultak fel az apai hatalom alól, hanem apai fennhatóság alatt, a tanyán folytatták a termelést, miközben a valódi háztartásuk változatlanul a városi szülői házban volt. A tanyai rendszer második fázisában már önállósult gazdák népesítik be a tanyákat, ám ez esetben is fennmarad a városi háztartás, és a termelési és fogyasztási szféra differenciálódása. (Ebben az időszakban tehát nem létezik a farmszerű tanyasi település.) A 19. század második felében alapvető jogi és gazdasági változások játszódnak le: a legelők felosztásával, az örökösödési rend és a családi szervezet megváltozásával átalakul a tanya-rendszer is. A korábbi nagycsaládos rendszer idejének egyéni differenciálódását családi differenciálódás váltja fel: az önálló tulajdonú gazda a gyerekek kiházásáig a tanyán termel (miközben a városi ház változatlanul fogyasztási üzem), majd utána visszaköltözik a városba, a fiataloknak adva át a tanyai termelést.

Erdei gazdasági elemzéséből az is következik, hogy a tanyák és egyéb településtípusok csoportjainak meghatározása gazdaságtani tipológián alapszik: a csoportosításának alapja a termelési és fogyasztási üzemek egymáshoz való viszonya. Ha a termelési és fogyasztási üzem egymás mellett, differenciálatlan egységben szerepel, akkor faluról, kisvárosról van szó. Ha külön, térben differenciálódva léteznek, akkor Erdei városról beszél, amelyben – szemben a falu és kisváros többségi kisüzemeivel – nagyüzemek és tőlük elkülönült fogyasztási üzemek vannak. Ha a termelési és fogyasztási üzem differenciálatlanul együtt van a belterületen, akkor falurendszer, ha a külterületen, akkor farmrendszer jön létre. Ha a termelési üzem a külterületen, a háztartás a belterületen van, akkor tanya-rendszerrel van szó. Kertváros akkor jön létre, ha a

⁹ Ezt a történeti szemléletet bontja majd ki a *Magyar tanyák* (Erdei 1942) című művében is, ahol a tanyák előzményeit a honfoglalás kori szállásokig vezeti vissza.

differentiálódás eredményeként a háztartás a külterületen, a termelési üzem a belterületen helyezkedik el.¹⁰

Amikor Erdei tanyákról beszél, ez alatt kizárólag a város vagy falu és a tanyasi termelési üzem egységét felmutató tanyarendszert érti. Azokat az önálló településeket, melyek már teljesen elszakadtak a falu vagy város fogyasztási üzemétől, farmoknak, az ezen alapuló termelési rendszert farmrendszernek nevezi. A kétféle településtípus között jelentős a különbség: míg az Erdei által definiált tanya magasabb rendű szervezettségével és sajátos, alföldi termelési, fogyasztási rendjével, az itteni városfejlődés alapját jelenti, addig az utóbbi farmszerű település a falurendszerénél is fejlettebb viszonyokat eredményez, mind a termelés szempontjából, mind a fogyasztási és kulturális jegyeket illetően.

Az egyes típusokat a szélesen értelmezett gazdasági hasznosság alapján értékeli. A farmrendszer minden tekintetben a legfejlettebb, a „leggazdaságtalanabb” megoldást jelenti. Ugyan a közvetlen termelés szempontjából – mivel a termelés a lakhelyen történik – előnyösebbnek tűnik a farm, azonban a „termelés maximumát” tekintve jelentősen alulmarad a többi településsel szemben. A farm legfőbb hátránya, hogy az okszerű termelés csak alapos természettudományos műveltséggel lehetséges, és ezt – iskola hiányában – a farmon sokkal nehezebben lehet megvalósítani, mint falun vagy városban. Mivel a munkamegosztás előnyeit sem tudja kihasználni, így a fogyasztásban is a falu- és a tanyarendszer mögé szorul. A kulturális értékek (intézményrendszer, iskolák, társas érintkezés) tekintetében is nyilvánvaló a farmrendszer hátrányos helyzete.¹¹

A falurendszer a farmok problémáinak jelentős részét képes megoldani. Az iskolázás nagyobb lehetősége és az állandó társas érintkezés egyrészt elősegíti a természettudományos műveltség megszerzését, másrészt az „általános kultúréletbe való bekapcsolódást” is megvalósítja. A termelési és fogyasztási rendszer differenciálatlansága azonban mindent a termelés köré szervez, és Erdei szerint lehetetlenné teszi az emberi kultúréletet.

A két településtípus előnyeit hátrányok nélkül képes egyesíteni a tanyarendszer. Egyrészt megvalósul a termelési és fogyasztási üzem elkülönülése, másrészt a városi háztartáson keresztül fennáll az iskolázás és az állandó társas érintkezés lehetősége is. Mindezek képesek megvalósítani a szakszerű termelés és az emberi kultúrélet feltételeit. A tipológiából nyilvánvalóvá válik, hogy a tanyarendszer fejlettebb gazdasági szervezetet jelent, mint a falurendszer, mivel a tanya esetében a termelési és fogyasztási üzem szétválik, ugyanakkor a tanya és a falusi vagy városi ház egységében olyan integrálódás játszódik le, amellyel a falu nem rendelkezik. A termelési és fogyasztási üzem szétválása csak úgy oldható meg, ha a termelésben résztvevő egyének kooperálnak. A kooperáció, előnyei mellett, egy nagyon lényeges hátrányt is jelent: a mezőgaz-

10 Az Erdei életmű szempontjából az a jelentősége az 1932-es csoportosításnak, hogy ezt a településtipológiát fejleszti tovább majd a *Magyar városban* (Erdei 1939), amikor már kulturális, társadalomtörténeti, piackörzeti funkciókat is jobban figyelembe vesz.

11 Erdei farmrendszeréről alkotott véleménye – valószínűleg a rural sociology hatására – változni fog a '30-as évek végére. Ekkor már a farm az amerikai típusú piaci termelést megvalósító települést jelenti. (Erdei 1939: *Magyar város.*, illetve 1942: *Magyar tanyák.*)

dasági termelés helyhez kötöttsége miatt a tanyarendszer előnyei nem érvényesülnek mindenki számára. A tanyarendszer a másik két típust egyesítő eredményei nem vonatkoznak mindazon termelőkre, akik a termelésben részt vesznek. Különösen hátrányos a cselédek helyzete, akik egyáltalán nem profitálnak a rendszer előnyeiből, de a családi tanyás termelésben a tanyán dolgozó családtagok is hátrányos helyzetbe kerülnek a termelés tanyasi típusa esetén. A teljes differenciáltság valójában csak a gazdára igaz, miközben a cseléd és a tanyasi életre kényszerültek nem, vagy csak kevéssé részesülnek a rendszer előnyeiből. Erdei megoldása az ún. „százszázalékos tanyarendszer” lenne: „fogyasztási üzemek, lakóházak benn a városban és csak lakóházak; termelési üzemek, tanya kinn a termelőföldön, amelyekben állandóan senki sem lakik, hanem naponként ki-kijárnak munkára” (Erdei 1932: 197-198). Ez a megoldás azonban, amely a két másik településtípus előnyeit magában egyesítő tanyarendszer szellemiségét szeretne volna képviselni, éppen ezt az elvet nem tudja megvalósítani. A tanyára kijárással ugyan sikerül elérhetővé tenni a tanyarendszerben termelő minden egyén számára a városi kultúrkör előnyeit, de a falurendszer pozitívumát, a termelés helyszínén lakást nem képes ebben a konstrukcióban megvalósítani. Nem beszélve arról, hogy az Erdei-féle megoldás technikailag mennyire kivitelezhetetlen a kor infrastrukturális állapotai között, a gyakran 10-15 km távolságban lévő tanyáknál. De ez a koncepció már nem a szociográfus Erdeié, hanem a tanyapolitikusé. Az elképzelés – a „radikális változtatást forradalom nélkül” (Erdei 1932: 198). elvnek megfelelően – termelési központokként funkcionáló tanyaközpontokat kíván létrehozni. „Ilyen tanyarendszer azonban elképzelhetetlen individualista berendezkedés mellett” (Erdei 1932: 198). Tehát nemcsak a tanyarendszer igazgatási egységeit kell átalakítani, hanem bizonyos mértékben a paraszti termelők mentalitásában is változásnak kell végbemennie.

Erdei településtípusokkal kapcsolatos fejtegetéseiben gondot okoz az is, hogy a tanyák történeti átalakulása során egyre gyakoribbá válnak a joggal fejletlenebbnek tekintett farmtípusú települések. A jogi és gazdasági változások eredményeként, a tanyarendszer kialakulásával párhuzamosan, egyre tömegesebbek a farmszerű települések azokon a helyeken, ahol a családi differenciálódás nem tud teljesen végbemenni. A lányok örökösödésével, a földek folyamatos fölaprózódásával ugyanis egyre többen képtelenek városi és tanyai tulajdonra is szert tenni, s lesznek olyanok is, akik anyagi lehetőségektől függetlenül teljes egészében a tanyasi életmódot választják, föladva a városi házat és ezzel a termelési és fogyasztási üzem szétválasztását. A bérbe vagy hasznóbérbe adott tanyákon is fejletlenebb viszonyok alakulnak ki. Erdei tanulmánya írásakor a tanyáknak már több mint 1/4-ét teszik ki a „farmszerű tanyák”. Azok a külső, gazdasági és jogi változások tehát, amelyek egykor a differenciált, a termelési és fogyasztási üzemeket szétválasztó tanyarendszert hozták létre, a 19. század második felétől ennek az Erdei által fejlettebbnek tekintett településtípusnak a dominanciáját szüntetik meg és egy visszarendeződő tendenciát rajzolnak ki.¹²

12 A gazdaságelméleti érvelés mellett megjelenő történetiség elve nem képes igazolni a tanyás mezővárosok különleges helyzetét, így az Erdei-féle tanyapolitikát sem tudja megalapozni.

A társadalmi reformok tekintetében az első tanulmány problematikája folytatódik. A *Királyhegyes* című írásban eldöntetlen probléma: a fennálló társadalmi viszonyokon vagy azt alapvetően átalakított társadalmi közegben építkező társadalomszerkezet között, itt is dilemma tárgya. Nincs különbség a két tanulmány kicsengése között sem: végső soron mindkettőben a fennálló társadalmi berendezkedés kereti között igyekszik megvalósítani politikai elképzelését. A királyhegyesi konkrét elemzés implikációi azonban túlmutatnak a fennálló társadalomszerkezeten. *A makói tanyarendszer*ben ennél némileg óvatosabban, másrészt radikálisabban fogalmaz Erdei. Óvatosabban annyiban, hogy az alapvető társadalmi változásokat a tanyai kisközösségekben képzelel el, úgy hogy ez többé-kevésbé érintetlenül hagyja a társadalom nagycsoportjainak egymáshoz való viszonyát.¹³ Radikálisabb annyiban, hogy az Erdei képviselte politikai filozófiába, és a parasztság beszerzési, értékesítési szövetkezeteinek leírásába beszivárognak szocialisztikus elvek is, amelyek az ekkori Lenin olvasmányokkal hozhatók összefüggésbe.¹⁴

A *Magyar gazdaságtudomány* látszólag kevésbé kapcsolódik Erdei korai műveinek legfőbb kérdéseire, vagyis a parasztság polgárosodásának és a tanyarendszer segítségével megvalósítható társadalmi felemelésének programjához. Hiszen a tanulmány hosszas közgazdasági, tudományelméleti fejtegetéseiben Erdei a közgazdaságtudomány különböző irányzataihoz fűződő viszonyát próbálja tisztázni; majd ezzel összefüggésben a jövő tudományaként aposztrofált „magyar sorstudomány” elméleti alapjait igyekszik lerakni. A tanulmány második felében azonban, *A makói tanyarendszer* után újra, a tanyai termelés kérdését járja körül, részint a tanulmány gazdaságelméleti fejtegetésében is elhelyezve. A tanyarendszer kérdése nyilvánvalóan itt is a parasztpolgárosodás jövőjének szempontjából lényeges probléma. A tanulmány újdonsága – és ebben kapcsolódik Erdei eredeti kérdéseire –, hogy a „magyar sorstudomány” Németh László-i ötletének (Németh 1935) továbbgondolásával a magyarságot számára leginkább képviselő parasztság társadalmi felemelésének tudományelméleti megalapozását kívánja elvégezni.¹⁵

A tanulmány elméleti részében – híven a németi filozófiai hagyományhoz – a korábbi közgazdasági iskolák kritikájából bontja ki a koncepcióját. A történeti gazdaságtudomány legfőbb hiányosságának Erdei azt tekinti, hogy nem érvényesül benne a tényfeltárás, szemléletét a társadalmi tényektől elvonatkoztatott elméleti, gazdasági fejtegetések határozzák meg. Erdei ezzel szemben „forradalmi” változást sürget, olyan gazdaságtudomány létrehozatalát, amelyben az empirikus eredmények szerves részei az elméletalkotásnak. A megoldást olyan „elszánt, átalakító” tudomány jelenti, amely – a korábbi közgazdasági iskolák elmélet-centrikusságával szemben – a „tényeken alapszik”. E célnak megfelelően jelöli ki a „sorsalakító tudomány” területeit: a ténytudo-

13 Ezzel együtt is nyitva hagyja a forradalmi változás, a társadalom alapvető átalakításának a lehetőségét: „ha más irányban forradalomszerű változás történik, akkor itt is esedékes ilyen változás” (Erdi 1932: 198).

14 A Lenin olvasmányokról lásd: Erdi Sándor 1974: 588-589. A lenini tanok, a szocialisztikus elvek megjelenése Erdei gondolkodásában nem jelenti azonban azt, hogy a marxista történelemszemlélet formálta volna Erdei társadalomelméletét.

15 A „magyar” jelző használata Erdeinél nem jelenít meg különös faji, etnikai tartalmat. Mindössze az eltérő elméleti megközelítésre utal, amelyet – a kor szokásainak megfelelően – magyarnak titulál.

mány, az értéktan és a politikai tudomány szféráit. A társadalom gazdasági diagnózisát a magyar gazdaságrajz, az értékrend tudatosítását a magyar gazdasági értéktan, a politikai cselekvést pedig a magyar gazdaságpolitika hivatott végrehajtani.

A gazdaságtan forradalmasítását Erdei már a szocialista gazdaságtanban is felfedezni véli. A szocialista gazdaságtan szerinte két ponton is meghaladja a hagyományos közgazdaságtant. Egyrészt érvényesül benne a konkrét tényvilág bevonása a gazdaságelméletbe, másrészt sikeresen oldja fel a „gazdasági szemlélet magábazárt elvontságát”. A fiatal Erdei a szocialista gazdaságtanról alkotott pozitív értékelését gyakran a történelmi materializmus felé való nyitásként értelmezik (Huszár 1979). Kevésbé emeltek ki, hogy a gazdaságtanok kiterjesztett kritikájában a szocialista gazdaságtant ugyanúgy elutasítja, mind a zárt szaktudományosságot képviselő klasszikus gazdaságtant. Erdei legfőbb kritikája a szocialista gazdaságtannal szemben, hogy „pánpolitikus” jellege miatt eltorzítja a ténytudományt, és ezért nem is tud különálló értéktan és gazdaságpolitikát létrehozni, hiszen „a kettős osztálytagozódás dogmájára támaszkodva, egy absztrakt közösségnek, a munkásságnak a sorstudománya lett”. „Amit a szocialista tudomány értékesnek és megvalósítandónak tart, a munkásság sorsa szempontjából, azt mint szükségszerű következményt adja elő” (Erdei 1935: 144). Ugyancsak lényeges, hogy a konkrét tények jobb megismerését nem a szocialista gazdaságtan eredményének tekinti, hanem a klasszikus gazdaságtan továbbgondolóihoz köti. Elsősorban a Sombart, Harms és Wagemann nevével fémjelzett iskolákhoz, ahol rájönnek, hogy „nem az egyén a gazdaság alanya [...], hanem csoportok, területi és időbeli közösségek” (Erdei 1935: 144). Erdei az ő gazdaságelméleti fejtegetéseik eredményének tekinti azt is, hogy a közgazdaságtan eljutott a gazdasági struktúra kérdéséhez. Ennek az elméleti előzménynek azért van különös jelentősége, mert a makói tanya-rendszer értékelését ebben az írásában és majd később is ezen elvek mentén fejti ki.

Erdei végső értékelésében ugyanazért utasítja el a klasszikus gazdaságtant, amiért nem tudja elfogadni a szocialista gazdaságtudományt: a gazdaság és politika viszonyának Erdei-féle felfogása miatt. A klasszikus gazdaságtan Erdei szerint képtelen politikai állásfoglalásra, a szocialista gazdaságtant pedig teljes mértékben áthatja a politikai szempont. Erdei forradalmi ambíciói miatt nem kívánja kimetszeni a politikai akaratot a gazdaságelméletből, de a politikai cselekvést a szaktudományos megalapozottsággal és a szaktudomány autonómiájának tiszteletben tartásával akarja megvalósítani. Ugyanazok az elvek jelennek meg tehát, amelyek a legelső Erdei írásoknak is sajátjai voltak. Szociográfiai munkássága is valójában ennek a programnak a megvalósításaként értelmezhető. Erdei gazdasági tanulmányai a tanyakérdésen keresztül a paraszti társadalom olyan egzaktabb feltérképezését célozzák, amelyek végső célkitűzésében gazdaságpolitikai szempontokat igyekeznek érvényesíteni. Ezért vág bele újra – a gazdaságelméleti fejtegetésekhez kapcsolódóan – a *Magyar gazdaságtudomány* további két fejezetében a paraszti polgárosodás szempontjából kulcskérdésnek tekintett tanyasi termelés vizsgálatába.

Ez a fejtegetés is az eddigi megközelítések, a korábbi tanyafofogalmak bírálatával kezdődik. Erdei úgy véli, hogy az eddigi értelmezések az empirikus vizsgálódások nélküli tanyapolitika szolgálatában álltak; és nem ismerték fel, hogy a tanya valójában gazdasági jelenség. Továbbviszi *A makói tanya-rendszer* tipológiáját, megállapítva,

hogy a termelési és a fogyasztási üzemek jellege és egymáshoz való viszonya alakítja ki a különböző településtípusokat. A tipológia újdonsága, hogy ebben nem csupán az egyes településtípusokat helyezi el, hanem európai kitekintésre is vállalkozik. A különböző szerepű, vegyes (termelési és fogyasztási) üzemek alapján 3 várostípust állapít meg. A nyugat-európai kis- és nagyváros mellett már ekkor különálló jegyekkel bíró településként szemléli a magyar (alföldi) várost, amiben a földművelő népesség a tanyarendszer révén válik város lakó- és építő tényezővé.

Elvégzi a tanyáknak azt a tipizálását is, amelynek előzménye már *A makói tanya-rendszerben* is megtalálható és amely Erdei végső álláspontjának tekinthető, és az 1940-es években íródott *Magyar tanyák* tanyacsoportosításának alapját is jelenteni fogja. Ennek lényege, hogy a különböző, korábban tanyának tekintett települések közül mindössze egyetlen típus tekinthető valódi tanyasi településnek. Erdei tipizálásban nemcsak az Einzelhofnak tekinthető halász- és pásztortanyák kerülnek ki a tanya-fogalom alól, hanem mindazok az önálló termelési üzemek is, amelyek nem a falu vagy város, illetve a tanya organikus egységét jelentő tanyarendszeren alapulnak. E csoportosítás alapján sem a majorok különböző fajtái, sem a szórványfalvaknak minősített szegedi tanyák, sem a délvidéki szállások nem tekinthetőek tanyának. Csupán a vásárhelyi tanya valósul meg a falu vagy város fogyasztási üzemét kiegészítő tanyasi termelési üzem, amely egyben az anyatelepülés gazdasági, társadalmi fejlődésének is legfőbb mozgatója lesz. Az egyéb típusnak tekintett lakótanyák egyre nagyobb számú jelenlétét, a tanyai kitelepülés problémáját nem vitatja el, de úgy tekinti, hogy e jelenség oka a gazdasági kényszerűség, vagyis helyes tanyapolitikával a probléma orvosolható. A lakótanyák amúgy is „kevés számúak és különleges geográfiai, jogi és települési okok hatásaképpen” (Erdei 1936: 263) jöttek létre.

Joggal vethető fel azonban, hogy az Erdei által egyetlen valódi tanyának tekintett és az egész társadalomelméletét lényegileg meghatározó vásárhelyi tanyatípus is „különleges geográfia, jogi és települési okok” eredményeképpen jött létre. A különleges körülményeket a 18. századi állattenyésztéssel foglalkozó pásztortanyák szántóföldi tanyákká való átalakulása jelenti, amelynek háttérében a szemes termelés konjunktúrája áll, valamint újabb legelők feltörése és a nemzetségi családi kapcsolatok megváltozása, miként ezt maga Erdei is elemzi. A lényeges különbség valójában tehát nem az egyes típusok „organikusabb” jegyeiben keresendő, hanem Erdei sajátos perspektívájában, társadalompolitikai szándékaiban. Erdei úgy vélte, hogy ebben a tanyatípusban és a hozzákapcsolódó alföldi magyar városban valósulhat meg a társadalom többségi részét jelentő parasztság a magyar polgári társadalomba való beemelésének lehetősége. Még hozzá úgy, hogy a már korábban hangoztatott elv, a nagyságának megfelelő társadalmi súly is megvalósulhasson. E társadalompolitikai program miatt azonban éppen a *Magyar gazdaságtudományban* kifejtett elvet, a szaktudomány politika szférával szembeni autonómiáját nem tudja megvalósítani. Azért, hogy egy valójában sohasem egyeduralkodó tanyatípus elsődlegessége megvalósulhasson, a szaktudósi elveknek kell csorbát szenvednie. Ugyan a *Magyar gazdaságtudományban* szétválasztja a „magyar sorstudomány” területeit, de szaktudomány és társadalompolitika viszonyát az utóbbi fogja meghatározni, így az egész tanyakérdés Erdei minden gazdaságelméleti, közgazdasági erőfeszítése ellenére ideológus leírás marad. Mivel Erdei már nem

csupán szociográfusként szemléli az átalakulási folyamatot, hanem a tanyarendszer megmaradása érdekében tevékenykedő agrárpolitikusként is, a tanyarendszer ideológikus elemzése meghatározza társadalomelméletének formálódást is. Ezért Erdei szak tudósi, szociológusi kvalitása a „magyar sorstudomány” általa kijelölt három szférája közül mindössze egyben, a társadalomrajzban, a parasztpolgárosodás, a tanyasi termelés szociográfiájában érvényesülhet.

Láttuk, hogy a '30-as évek elején Erdei alaposan körbejárta a tanyarendszer problémáját. Komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy a „magyar sorstudomány” koncepciójával a különböző tudományágak és a társadalompolitika viszonyát meghatározza, illetve hogy a tanyarendszer helyét kijelölje a paraszti polgárosodás folyamatában. Az 1932-34 közötti időszak alapvetően gazdaságelméleti, a tanyarendszer gazdasági összetevőit tisztázó tanulmányai után, illetve – *Magyar gazdaságtudomány* esetében – azzal párhuzamosan Erdei újra felveszi a *Királyhegyes* tanulmányánál elhagyott társadalomtörténeti, társadalomszerkezeti elemzés fonalát. Ekkor készíti el az elmélet formálódásának egyik legfontosabb korai művét: *A makói parasztság társadalomrajzát*, amelyet előmunkálatnak szánt Makó társadalmának bemutatásához.¹⁶

Az 1934-es monográfia a 23 éves, egyetemi tanulmányai végéhez közeledő Erdei írása. Itt már eltűnnek a *Királyhegyes*re jellemző megfogalmazásbeli pontatlanságok, az egész mű alapos társadalomtörténeti és társadalomelméleti felkészültségről tesz tanúbizonyságot. Sokkal mélyebbé válnak a társadalmi környezet szociográfiai leírásai és *A makói parasztság társadalomrajzában* nagyobb hangsúlyt kapnak a földrajzi, illetve gazdasági, termelési szempontok. Az elmélyültebb leírás, Erdei megfogalmazásában, a „modern társadalomtudományos módszernek” köszönhető, amely „minden jelenséget a társas viszony szempontjából igyekszik megvilágítani”. A társas viszonyokat Erdei a földrajzi, termelési és társadalmi determinizmusokon keresztül próbálja bemutatni, vagyis azokat az elemzési szempontokat teszi differenciáltabbá, amelyeket *A makói tanyarendszerben* már kialakított. „Egy község vagy bármely csoport társadalmi képéhez a természetes és történeti feltételek adják a körvonalakat” (Erdi 1934: 3), tehát a geográfiai jellemzők és a történelmileg kialakult, szélesebb társadalmi rendszer meghatározó szerepével egészíti ki a korábbi időszak gazdasági, termelési érvelését.

A makói parasztság társadalomszerkezetét a modern társadalomtudományos módszereknek megfelelően a földrajzi feltételek bemutatásával kezdi. A föld termékenységének, az éghajlat, a növény- és állatvilág szerepén keresztül a földrajzi determinizmusok társadalmat, társadalomszerkezetet befolyásoló szerepét mutatja be. A földrajzi tényezők után a gazdaság, a termelés rendjének társadalomalakító szerepét vizsgálja Erdei; belátva, hogy a „földrajzi tényezők általában meghatároznak minden mezei termelést, [...] de hogy a mezei termelés valóban simul-e a természetadta viszonyok-

16 Az Erdei számára oly lényeges munka azonban befejezetlen marad és csak további három részt publikál belőle: *A makói társadalom szerkezete* című második részből *A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete*. (Válasz 1936: 371-378.) és további két fejezetet: *Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához*. (Népünk és Nyelvünk 1935/a: 244-252.) ill. *Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában* (Magyarságtudomány 1935/b: 43-49). E tanulmányok elemzése nem tárgya ennek az írásnak, mivel – a téma azonossága ellenére – *A makói parasztság társadalomrajzától* olyan eltérő megoldásokat jelentenek, amelyek kevésbé kapcsolódnak a korai művek társadalomképéhez.

hoz, az már a gazdasági szervezet kérdése” (Erdei 1934: 7). A társadalom és gazdaság viszonyának elemzésekor azonban már elbizonytalanodik, mivel a gazdaság és társadalom fogalmának kimunkálását nem végezte el.¹⁷ *A makói parasztság társadalomrajzában* a természetadta viszonyokhoz való alkalmazkodás kérdésében arra az álláspontra jut, hogy ez valójában nem is gazdasági, hanem társadalmi kérdés, mert „minden azon fordul meg, hogy a társadalom rendje tud-e lehetőségeket nyújtani az alkalmazkodáshoz” (Erdei 1934: 7). A monográfia egy másik pontján pedig így fogalmaz: „A gazdasági üzemek eloszlása és a háztartások viszonylagos elhelyeződése jellemző úgy is [...] mint a múlt társadalmának terméke” (Erdei 1934: 8). A kijelentésben egy történeti, szociológusi alapállás fogalmazódik meg: a jelen társadalmi és ebből következő gazdasági szerkezete a múltbeli társadalmi eseményekből érthető meg. Gazdaság és társadalom egymáshoz való viszonya azonban nem egyértelmű Erdeinél: itt mintha a társadalmi berendezkedés dominánsabb szerepét fejezné ki, amely meghatározza a múltbeli és a jelenbeli üzemszerkezetet, tehát a gazdaság egészét is.

A szövegben gyakran összemosódik a gazdaság és társadalom fogalma, noha igyekezik elválasztani őket. Mindenképpen külön értelemben használja a gazdasági és a társadalmi feltételeket. Gazdasági feltételnek azt tekinti, amely a geográfiai lehetőségek (föld fajtája, éghajlat, stb.) termelésben való legmagasabb szintű kihasználását szolgálja. (Erre utalnak a „természetadta viszonyokhoz simulás”, „természetkihasználás” fogalmak.) A társadalmi feltételeken pedig azt érti, amely ennek a legracionálisabb, legnagyobb várható haszonnal dolgozó termelésnek a társadalomszerkezeti feltételeit jelenti. A termelés társadalmi feltételeit egy olyan társadalomszerkezet szolgálja, amely ennek a termelési racionalitásnak az elérését segíti. Erdei társadalomelméletének szempontjából a leglényegesebb, hogy mind a gazdasági, mind a társadalmi feltételek (és ami a lényeg: egyúttal a gazdaság és a társadalom fogalmának) hasznosságát a geográfiai lehetőségek kihasználásához való hozzájárulás határozza meg. Másképpen fogalmazva: a gazdasági és társadalmi szerkezet milyenségét az minősíti, hogy e lehetőségek kiaknázásához mennyire képes hozzájárulni. Itt tehát a társadalom szerkezetének Erdei-féle minősítését nem valami társadalmi igazságosság, a „méltányos szolgáltatások rendje”, vagyis hangsúlyozottan nem társadalmi, szociális szempontok határozzák meg, hanem termelésiek.

A mű elemzésének középpontjában – hasonlóan a *Királyhegyes* tanulmányhoz – a paraszti társadalom átalakulásának kérdése áll, a korábban megfogalmazott társadalomszerkezeti dilemmákkal együtt: a paraszti társadalom megszűnése a magyar polgári társadalomba való betagolódással történjen-e, vagy egy, a parasztságból építkező, új társadalmi berendezkedés létrehozatala lenne kívánatos. A szöveg bizonyos pontjai arra utalnak, hogy ez a dilemma a polgári társadalomba való beilleszkedés útja mellett dőlné el: „Jelen tanulmány alapvető állítása, hogy a parasztság ma forradalmi változáson megy át, [...] a mai osztályhatárokat ostromló lényeges változás is arra irányul, hogy megszüntesse a külön paraszti állományt és a paraszt társadalmi tartományt beolvassza a társadalom egységes egészébe” (Erdei 1934: 14). Makó parasztságá-

¹⁷ Ez az elméleti kidolgozatlanság aztán az egész életműben megmarad és sok, nehezen feloldható elméleti problémát okoz majd a későbbiek során Erdei számára. Lásd Némedi (1978/b).

nak példája egy olyan területet mutat be, ahol az átalakulás folyamatába hamar bekapcsolódnak, így a polgári társadalomhoz való illeszkedésben élen járnak. Erdei szerint ennek a folyamatnak az előzményei az 1860-as évekre tehetőek, amikor a polgárosodó erők hatni kezdenek. 1861-es úrbérváltás után a magyar kapitalizmus a mezőgazdasági termelésre is kiterjesztette hatását, és a liberális szellemű európai fejlődés és polgári szabadság közegében a társadalom addig követett külterjes fejlődéséhez további területi, gazdasági alapra lett szükség. A dualizmus liberalizmusa megszüntette a parasztság társadalmi betagolódásának jogi korlátait, és ennek következtében fokozatos és egyre erőteljesebb átalakulás játszódott le a parasztság számára is: az ugarhagyás megszűnése, a gabona- és hagymatermelés elterjedése, a fejlettebb technikák, a piacra termelés, utak, vasutak épülése a parasztság gazdasági felemelkedését hozta magával. A társadalmi betagolódás folyamata azonban ekkor még alig hogy elkezdődött, így a paraszti lét megszűnése és illeszkedése a polgári társadalomszerkezethez csak a tanulmány születésének idején megy végbe.

A társadalomrajz ezen részén betagolódás alatt még azt érti, hogy a parasztság majd a polgári társadalom egyenrangú részévé válik. Éppen Erdei okfejtése alapján azonban nehezen megvalósítható a parasztság egyenrangú beilleszkedése a polgári társadalomba. Hiszen – mint utaltunk rá – a polgári társadalomszerkezetbe való tagolódásával a parasztság elveszti különleges társadalmi minőségét, s emiatt részéről csak egy reaktív viszony képzelhető el, amely azonban alapvetően kérdőjelezi meg az egyenrangú betagolódás sikerét. Ezt a problémát Erdei is végiggondolta, de képtelen ennek feloldására. *A makói parasztság társadalomrajzában* ezért ez a kérdés változatlanul eldöntetlen. A makói parasztság szerkezeti képének elemzésekor azt állapítja meg, hogy a parasztság betagolódása a társadalomba mindig alárendelődéssel fog járni. Ugyan kijelenti azt is, hogy a parasztság gazdasági, termelési önállósága érték, és ebben a tekintetben Budapest alul marad a parasztvárossal szemben, de ettől eltekintve nincs kiemelve az értékvesztés. A szöveg más pontjain ugyanakkor ezzel teljesen ellentétes véleményének ad hangot.

Ez leginkább a kispaszták Erdei-féle értékelésében látható jól: a kispaszták szerint magán viseli a parasztság átmeneti állapotának minden bélyegét. Már a névhasználat sokat elárul róla: nem vállalja a paraszt elnevezést, és Erdei szerint nem képviseli a paraszti öntudatot, így nem tudja megfogalmazni a paraszti igényeket sem. Hiszen a kispaszták a parasztság társadalmi felszabadulásának tüneteként a politikai negyedik rend megjelenése, és nem az egész parasztság küzdelmének a megfogalmazója. Erdei ítélete szerint valójában annak a polgárosodó parasztságnak a politikai megnyilvánulása, amely a polgári társadalom keretén belül, annak egy alsó, de már polgári csoportjaként definiálja magát. Erdei azonban nem ezt a célt tűzte ki maga elé; legalábbis a szöveg most kiemelt részein. A kispaszták-út és a „parasztság felszabadításának” polgári megoldása ugyanis csak annyit jelentene, hogy a rendi társadalmi helyzetből kilépő parasztság társadalmi állapota megszűnik, és a polgári társadalom egyik alsó csoportjává válik. Erdei pedig egy olyan felszabadulást szeretne, ahol a parasztság számarányának megfelelő súllyal venné ki részét a társadalmi életben. (Makó példáját is azért tartja Erdei tipikusnak, mert a város társadalmi szerkezete „szelvény a magyar társadalom egészéből” (Erdei 1934: 18), vagyis a társadalom egyes rétegeinek minden ré-

szét, minden társadalmi csoportját arányosan tartalmazza.) Ez a megfogalmazás azt is jelenti, hogy mivel a parasztság a társadalom termelésének az alapja, gazdasági súlyának megfelelő jelentőséget kell kiharcolni számára társadalmi szinten is.

A magyar polgári társadalom keretein túl mutatnak Erdeinek az egyéniség és közösség viszonyáról írt gondolatai. A rendi és a polgári társadalom különbsége az egyénnek közösséghez fűződő viszonyában is megjelenik. A paraszti társadalomban Erdei szerint nincs valódi individualizmus, hanem a „szervezetlen közösség” gyakorolja a társadalmi kontrollt, „formátlanul”, vagyis nem kodifikáltan, nem írott törvények által szentesítve. A polgári társadalom hatására, a nemzetségi család felbomlása-kor megjelenik az individualizmus. Ekkor már egyéni ízlések érvényesülnek, a községi közösség erőteljes széthullása játszódik le. Erdei azonban nem tekinti végpontnak a polgári társadalomra jellemző individuális értékeket. „Ma ez az individualizmus válságban van és talán hamarosan valamely kollektívizmusnak ad helyet.” Egy olyan kollektívizmusnak, amely a termelés viszonyaiból jön létre és a „mezőgazdasági termelés és a földművelő társadalom belső természetéből folyó okok miatt valamilyen kollektív formára vezetnek” (Erdi 1934: 23). A kollektív fejlődés oka Erdeinél tehát a gazdasági racionalitás.¹⁸ Ezen a kollektívizmuson a tanyai termelés megkívánta közösséget érti, a tanya és a városi ház közötti többgenerációs gazdasági és társadalmi együttélést, egy termelési és fogyasztási közösséget, amely alapvetően különbözik az igazi individuális, polgári megoldástól, a farmrendszertől. A termelési és fogyasztási közösség mellett az értékesítés és beszerzés kérdésében is indokoltnak látja a kollektív szervezetet, amelyet később a Makói Hagymaszövetkezetben próbál megvalósítani, inkább kevesebb, mint több sikerrel.¹⁹

A társadalomtörténeti elemzés összekapcsolása a tanyarendszer kérdésével jól ábrázolja, hogy a tanyaproblematika nem teljesen önálló téma, hiszen Erdei ebben is a parasztpolgárosodás mikéntjére igyekszik választ adni. A tanyai termelés megteremtheti a parasztság társadalmi felemelkedésének gazdasági bázisát, és a polgári társadalom individualizmusán túllépő csoportszervező elvek is a tanyához köthetőek. Erdeinek a termelés viszonyain létrejövő kollektívizmusa már a magyar polgári társadalom kereteit tágítja, noha még nem jut el a polgári társadalom egyértelmű tagadásához. A makói parasztság társadalomrajzában Erdei szövetkezeti kollektívizmusa a polgári mederben folyó paraszti földművelés hatékonyságának javítását célozza, és nem valamiféle szocialisztikus, különösen nem valamilyen marxista víziót rejt magában. Erdei elsősorban az átmeneti állapotban lévő, a gazdasági vonatkozásokon kívül teljes mértékben atomizált, a régi paraszti közösségből kiszakadt parasztság számára igyekszik utat mutatni. Ha ekkor még nem is jut el a polgári társadalom baloldali kritikájához és egy, már ezt a szemléletet tükröző társadalomszerkezet-felfogáshoz, e gondolatok implikációi (a társadalomszerkezet új gazdasági alapjainak megtalálása, a parasztság mentalitásának változásai) már távol visznek attól a megközelítéstől, amely

¹⁸ Tekintsünk most el attól, hogy a szöveg korábbi pontjain a társadalmi „racionalitás” elsődlegességét hirdette a gazdasági racionalitással szemben.

¹⁹ Erdei kollektívizmusról vallott nézetének értékelését nehezíti, hogy a tanya termelés kapcsán a kollektívizmusnak hagyományos és modern formájáról is szó van. A tradicionális, többgenerációs termelési közösséget ugyanúgy kollektívizmusnak tekinti, mint a szövetkezetek modern formáját.

a fennálló társadalmi viszonyokban helyezte el a parasztságot. A tanulmány egészében ugyanakkor változatlanul folytatódik az Erdei-féle tojástancc. Hasonlóan a *Királyhegyes* tanulmányhoz és *A makói tanyarendszerhez* nem dönti el, hogy a társadalom alapegységének tekintett parasztság betagolódása a jelenbeli polgári társadalomba vagy egy harmadik utas kísérletnek megfelelően valamilyen más társadalmi alakulatba történjen-e.

Erdei számára azonban nemcsak a parasztság polgári vagy harmadik utas fejlődése nehezen eldönthető kérdés. Társadalomszerkezeti elemzésének alapvető társadalmi csoportja, a parasztság definiálása is nehéz dilemma elé állítja. Társadalom és individuum összefüggésében az egy társadalmi csoporthoz tartozás feltételeit a következőképpen határozza meg Erdei: „A társadalmi egység azt jelölvén, hogy az egység határáig a magatartások hasonlóak, vagy szabályosan különbözők, a társadalmi egység és egyén viszonyában az lesz a kérdés, hogy az emberi magatartások mennyire tömörültek egységenként, tehát az egyes csoportok mennyire zártak vagy lazák.” (Erdei 1934: 19.) Erdei megközelítése szerint tehát egy adott társadalmi réteghez, osztályhoz tartozás legfőbb ismérve az azonos magatartás. A magatartás szó sok jelentéssel bír: mentalitást és tevékenységi kört is jelöl egyben, de meghatározó a kultúra egységet adó szerepe. Az egyén perspektívájából szemlélve az az érdekes, hogy a társadalmi egységhez tartozás magatartása (kultúrája) mennyire alakít ki zárt csoportot, mennyire teszi lehetővé a társadalmi mobilitást.²⁰ A társadalmi csoporthoz tartozás meghatározását Erdei a polgári társadalom esetében is érvényesnek tartja: úgy gondolja, hogy az egyéni magatartások társadalmi csoportokként itt is tipikusak. Így a fiatal Erdei társadalomelméletében a társadalmi stratifikáció a társadalmi kultúrán alapszik. E kétségtelenül figyelemreméltó eredmény mellett azonban Erdei nagyon komoly problémával kerül szembe a parasztság társadalomszerkezetben való elhelyezésekor.

A rendi korlátok ledőlésével a jogi és gazdasági rend szabályai eltűnnek és a rendiség a lassú felbomlás állapotába kerül. A polgári társadalomszerkezetre jellemző változások miatt a parasztság mint egységes társadalmi csoport, illetve Erdei megfogalmazásában, mint társadalmi osztály megszűnőben van. A polgárosodás folyamatával párhuzamosan lazább egységgé válik: gazdára, zsellérré, polgárra, proletárra hasad a hajdan egységes magatartással, kultúrával rendelkező parasztság. Egységes parasztság helyett már most is különböző társadalmi csoportok léteznek. A korábbi (földbirtoklásra alapuló rétegződést) átmettszi egy másik, a városiasodáshoz (ergo a polgárosodáshoz) fűződő viszony alapján létrejövő rétegződés: 1. a változatlan parasztlakók (az előző nemzedék tagjai és azok a fiatalok, akik a paraszti hagyományhoz ragaszkodnak), 2. új parasztlakók: földművelők, proletárok, nagyobb birtokosok, hagymások: az osztálytudatos proletárok és polgárok (vagyis azok, akik már új, nem paraszti, hanem polgári társadalmi csoportok tagjai lesznek), 3. az átmenetben lévők (vagyis azok a paraszti csoportok, akik szintén útból vannak a kispolgári vagy proletárstátusz felé). Ez azt jelenti, hogy a polgári társadalomba kerüléssel megszűnik az a társadalmi csoport, amelynek politikai képviselőjére és társadalmi felemelkedésére Erdei vállalkozott.

²⁰ A társadalmi réteghez tartozás eme elmélete feltételezhetően a parasztság elemzéséből jön, hisz ennél a csoportnál találja meg Erdei a réteghez tartozás külön kultúrát jelentő jegyei is.

Az eddig megállapítottak új szempontokat adnak Erdei és a középosztálybeli parasztromantika, valamint a '30-as évek szociográfiai mozgalmának kapcsolatához. Az eltérő álláspontot Erdei nagyobb társadalmi realitásérzéke okozza: ha polgárosodik a parasztság, akkor folyamatosan megszűnnek a paraszti állapot jegyei, vagy ahogy Erdei fogalmaz: a közös paraszti kultúra. Ha a parasztság feloldódik a polgári társadalomszerkezetben, nem lehet már társadalmat formáló erő, nem lehet alapja a harmadik utas elméleti kísérleteknek. Ebből a szempontból a „parasztromantika” képviselői elméletileg könnyebb helyzetben vannak: az ő rendi társadalombeli parasztságuk azonos kultúrával rendelkezik, és egy olyan zárt tömböt képez, amely egységes társadalmi csoportot jelent, így nem olvadhat bele a polgári társadalomba, elveszítve a csoportazonosság egységes jegyeit. Erdei első korszakának tényszerűsége törekvése, a valóság elv érvényesítésének akarata miatt nem helyezheti vissza a parasztságot a korabeli felfogásnak megfelelően a rendi állapotba. A *Futóhomok*tól kezdve azonban, az ideológia pozíciót (a parasztság felemelésének szándékát) fontosabbnak tartva mégis ebbe az irányba megy el Erdei társadalomfelfogása: a parasztság külön minőséggé válik, a polgári társadalomba való betagolódása ellenére is; nem földművelő, mint a nyugat-európai társadalmak parasztsága, hanem a rendi parasztság kultúráját, a polgáritól eltérő értékeket őrző csoport. E „felnemoldódás” társadalomtörténeti alátámasztása érdekében egyre inkább előtérbe kerülnek a magyar társadalomszerkezet-elemzésének azon megfogalmazásai, amelyek a magyar társadalomfejlődés fejletlenségét, elmaradottságát, rendies jellegét emelik ki. Olyan társadalomtörténeti elemzések válnak hangsúlyossá, amelyeket a korábbi elméletek nem tartalmaztak.

Az 1940-es évekre ez a gondolatmenet oda fut ki, hogy Erdei a magyar társadalom rendies szerkezetével, a térség polgárosodási deficitjével magyarázza a parasztság kulturális különállásának és szerkezeti homogenitásának megőrződését. Amikor Erdei a '40-es évek elején felfigyel Hajnal István munkásságára és társadalomelméletét jó részt beépíti társadalomfelfogásába, akkor már nem csupán a korai korszak társadalomtudományos szempontjai szerint teszi ezt. (Noha Hajnal társadalomelméletének nem-ideológiai használata még inkább előnyére vált volna az ekkor sem konzisztens Erdei-féle társadalomelméletnek.) A Hajnal-hatás kétségtelen eredményei mellett, amely leginkább *A magyar paraszttársadalom* című írásban mutatkozik meg, Hajnal felfogása egyúttal a már hangsúlyozottan ideológiai konstrukció történeti megerősítése érdekében is kerül Erdei társadalomelméletébe. A „minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az „osztálytársadalma”, amilyen volt a rendisége” (Hajnal 1942: 165) hajnali kiindulásból Erdei számára a szárszói konferencia idején az válik legfontosabbá, hogy ezzel a magyar polgárosodás társadalomszerkezetének elmaradottságát, a rendies hagyományok továbbéléséből pedig a paraszti minőség változatlan meglétét emelhesse ki.²¹

Miért hát a sok ellentmondás, társadalomelméleti buktató Erdei korai elméleteiben alapos társadalomtörténeti felkészültsége ellenére? Úgy látom, ez a fiatal Erdei tudathasadásos helyzetével magyarázható elsősorban. Erdei legalább annyira szeretne szakszerűséget képviselő társadalomtudós lenni, mint amennyire a parasztság felszabadításán munkálkodó politikus. Korai elméletei arra tesznek kísérletet, hogy mind-

21 Hajnal Erdeire gyakorolt hatásáról lásd részletesebben: Bognár 2000: 60-83.

kettőt megvalósítsák, feltételezve, hogy az egzakt társadalomtudományos leírás nem zárja ki a parasztság felemelésének programját. *A makói parasztság társadalomrajzában* válik nyilvánvalóvá számára, hogy képtelen megtartani a társadalomtudományos szakszerűséget és a paraszti felemelkedés ideológia mozzanatát egyszerre. Erdei korai írásai ezért alapvetően nem szakszerűségükben, kidolgozottságukban különböznek a későbbi korszak jelentős írásaitól. (Sőt a fogalmi pontatlanságok ellenére tényszerűbbek, kevesebb ideológia szemponttal megterheltek, mint a későbbi híres Erdei művek.) A különbség abban van, hogy itt még mindkettőt meg kívánja tartani, de épp a makói monográfia írásakor derül ki, hogy feloldhatatlanok azok a társadalomelméleti problémák, amelyek Erdei megközelítéséből adódnak. (Nem véletlen, hogy Erdei saját állítása szerint egyik fő feladatával, a makói társadalom elemzésével sohasem fog elkészülni.) Nem lehetséges a polgárosodó parasztságot elméleti buktatók nélkül a jövő társadalom alapvető csoportjának tekinteni. Erdei választása, a hűség kinyilatkoztatása a parasztság mellett emberileg érthető, de elméleti szempontból szerencsétlen döntés, hiszen vakvágányra viszi a magyar polgári átalakulás Erdei-féle szerkezet-elemzését, a '40-es évekre megalkotva a rendi és modern társadalmi hierarchia különállásáról szóló „kettős társadalom” elméletét. Ezzel a lépéssel Erdei az ideológiai mozzanat, a politikai társadalomformálás prioritását valósítja meg a társadalomtudományos szakszerűséggel szemben. Ennek a változásnak első lenyomata már az 1937-es keltezésű *Futóhomok* is, amely egy új korszakot jelent az Erdei életműben.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bibó István 1940: *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*. Társadalomtudomány (20.) 4. 503-516.
- Bognár Bulcsu 2000: Hajnal után szabadon? Hajnal és Erdei magyar polgári átalakulásról szóló társadalomrajzairól. In: Bódy – Mátay – Tóth (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, Osiris 60-83.
- Erdei Ferenc 1931: *Királyhegyes*. Századunk (6.) 1. 25-35.
- Erdei Ferenc 1932: *A makói tanyarendszer*. Népünk és Nyelvünk (4.) 4-6. 81-91; 7-10. 140-148; 11-12. 193-198.
- Erdei Ferenc 1934: *A makói parasztság társadalomrajza*. Makó, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Erdei Ferenc 1935/a: *Területi csoportok egy mezőváros társadalmában*. Adalékok Makó társadalomrajzához. Népünk és Nyelvünk (7.) 7-12. 244-252.
- Erdei Ferenc 1935/b: *Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában*. Magyarságtudomány (1.) 1. 43-49.
- Erdei Ferenc 1935-36: *Magyar gazdaságtudomány*. Magyarságtudomány 1935 (1.) 2. 137-148.; 1936 (2.) 1. 143-154.; 1936 (2.) 2. 251-263.
- Erdei Ferenc 1936: *A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete*. Válasz (3.) 9. 371-378.
- Erdei Ferenc 1937: *Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe III. Magyarország felfedezése*. Budapest, Athenaeum
- Erdei Ferenc 1938: *Parasztok*. Budapest, Athenaeum
- Erdei Ferenc 1939: *Magyar város*. Budapest, Athenaeum
- Erdei Ferenc 1941: *A magyar paraszttársadalom*. Magyarságismeret 5. Budapest, Franklin
- Erdei Ferenc 1942: *Magyar tanyák*. Budapest, Athenaeum
- Erdei Ferenc 1976: *A magyar társadalom a két háború között*. Valóság (19.) 4. 23-53; 5. 36-58.
- Erdei Ferenc 1984: Gondolatok a pályáról. In: Kulcsár Kálmán (szerk.) *Erdei összes művei. Történelem és társadalomkutatás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 321-325.
- Erdei Sándor 1974: Erdei Ferenc életrajza. In: Erdei Ferenc: *Emberül élni*. Budapest, Gondolat Kiadó, 569-665.
- Fábián Dániel 1929: *Magyar Jövő - Új Magyar Föld*. 1. 1929. júl. -aug.- szept. 7.

- Hajnal István 1942: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (főszerk.) *Magyar Művelődéstörténet V. Az új Magyarország.* (reprint) Szekszárd, Babits-Magyar Amerikai Kiadó Rt. (1991) 163-200.
- Huszár Tibor 1979: Tudós és politikus. Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok. In: Uő: *Történelem és szociológia.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 246-551.
- Kulcsár Kálmán 1985: *Erdei Ferenc: a tudós és politikus.* Valóság (28.) 5. 12-20.
- Kulcsár Kálmán 1988: *Erdei Ferenc (A múlt magyar tudósai).* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Némedi Dénes 1978/a: *A „polgárosodás” a népi szociográfiában..* Szociológia (7.) 3. 415-434.
- Némedi Dénes 1978/b: *A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében.* Szociológia. (7.) 4. 511-526.
- Némedi Dénes 1985: A „parasztmetamorphosis” vizsgálata: Erdei korai elméletei. In: Uő: *A népi szociográfia 1930-38.* Budapest, Gondolat Kiadó, 158-178.
- Németh László 1935: *A magyar sorstudomány feladatai.* Magyarságtudomány (1.) 1. 1-13.